

УДК: 81.0:004.512.4

Токтосунова А. М., aidyn.toktosunova@mail.ru, ОшМПУ

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ДИАЛОГДУН КОММУНИКАТИВДИК ТАБИЯТЫ

Аталган макалада көркөм тексттеги диалогдун олуттуулугу, маанилүүлүгү жазуучу тарабынан көркөм чагылдырылган турмуштук көрүнүштүн масштабына, көркөм ой-чабыттын кенендигине, ой-пикирдин актуалдуулугуна, идеянын, көтөрүлгөн маселелердин маанилүүлүгүнө жана жазуучунун көркөм чеберчилигине байланыштуу боло тургандыгы жөнүндө сөз болду. Адамдардын бүтүндөй табияты, жан дүйнөсү, жашоосу, сүйлөгөн сөздөрү диалогдор аркылуу ар тараптуу сүрөттөлүп бериле тургандыгы, кичинекей эле көркөм диалогдо тилдик каражаттар менен туюндурулбаган, бирок биздин акыл-сезимибизде чагылдырылган турмуштук абдан көп процесстер камтылгандыгы көркөм тексттердин мисалында анализге алынды. Мисалга алынган диалогдор улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун “Кызыл алма”, “Жамийла” повесттеринен, “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат” романдарынан алынып талданды.

Өзөктүү сөздөр: диалог, көркөм чеберчилик, коммуникативдик максат, идея, көркөм-эстетикалык маани, темперамент, мүнөз, тилдик каражат.

Токтосунова А. М., aidyn.toktosunova@mail.ru, ОшГПУ

КОММУНИКАТИВНАЯ ПРИРОДА ДИАЛОГА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

В этой статье речь идет о том, что важность диалога в художественных текстах зависит от масштаба творческой жизни писателя, широты художественной мысли, актуальности этой мысли, важности идеи и поднятых вопросов и художественного мастерства писателя. То, что вся природа, душа, жизнь человека, его речь подробно описывается через диалоги, и что даже небольшой художественный диалог содержит множество жизненных процессов, которые не выражаются языком, а отражаются в нашем сознании, было проанализировано на примере художественных текстов. Были проанализированы тексты из повестей “Красное яблоко”, “Джамия”, и романов “И дольше длится день”, “Плаха” великого писателя Чингиза Айтматова.

Ключевые слова: диалог, художественное мастерство, коммуникативная цель, идея, художественно-эстетическое значение, темперамент, характер, языковые средства.

Senior teacher, Toktosunova A.M.
E-mail: aidyn.toktosunova@mail.ru
Osh State Pedagogical University

THE COMMUNICATIVE NATURE OF THE DIALOGUE IN A LITERARY TEXT

This article stated that the seriousness and significance of a diologist in a literary text depends on the scale of the writer's artistically expressed life vision, the breadth of the artistic idea, the relevance of the thought, the importance of the idea, the issues raised and the artistic skill of the writer. Using the example of artistic tests, it was analyzed that the whole nature, the spiritual world, the life of people, their speech can be comprehensively described through diologists, that a small artistic diologist contains a lot of life processes that are not expressed by linguistic means, but are reflected in our mental feelings. Examples from the novel's of the great writer Ch. Aitmatov as "The red apple", "Jamila", the

novels "One day when the century grows old", "Judgment Day".

Keywords: *dialogue, artistic skill, communicative goal, idea, artistic and aesthetic value, temperament, essence language means.*

Көркөм тексттеги диалогдо автор тарабынан маалыматтык-эстетикалык максатта колдонулган көркөм сөз каражаттары бирдиктүү көркөм системаны түзүп турат. Анда көркөм чыгарманын негизин түзгөн тилдик каражаттар, коммуникативдик-композициялык ыкмалар бири-бирине шартташ абалда колдонулат. Көркөм тексттеги диалогдун олуттуулугу, маанилүүлүгү жазуучу тарабынан көркөм чагылдырылган турмушук көрүнүшүн масштабына, көркөм ой-чабыттын кенендигине, ой-пикирдин актуалдуулугуна, идеянын, көтөрүлгөн маселелердин маанилүүлүгүнө жана жазуучунун көркөм чеберчилигине байланыштуу болот.

Мисалы,

«... Сыртта көчө оттору жанды, китеп окуучулардын бир даары тарай баштады, кыз болсо дале отурат. Исабеков күтө берди. Бир маалда кыз кетүүгө даярдана баштаганын байкап, Исабеков шашып-бушуп конспектерин сумкасына салды да, гезитке оролгон алманы алган бойдон озунуп сыртка чыкты. Көчөнүн өйүзүнө өтпөдү, тарсылдаган жүрөгүн бастата албай чыга бериште туруп калды. Таңдайы курган, суусаганын сезді. Аңгыча тап тепкичтерден кыз туфлисинин тыкылдаган шыбырты угулду да, фонарлардын күңүрт жарыгында жеңил, элек баскан кыска пальточон кыздын суйкайган сулуу турпаты көрүндү.

Алманы көкүрөгүнө кыса кармап Исабеков күч менен кызды карай кадам шилтеди. Кыз унчукпай жандап өтүп кетти.

– Сизге мүмкүнбү? – деп Исабеков апкаарый үн катты.

– Бя? – деп кыз аярлай калып, аста кылчайды. – Мага бирдеме дедиңизби?

Оңтойсуз тунжуроо баса түштү.

– Мен сизге... алма апкелдим эле, – деп Исабеков араң унчукту.

– Алма? Алма болсо эмне экен? Мени өмүрүмдө алма көрө элек дедиңизби?

– Жок... мен бул алманы алыстан таап...

– Тапсаңыз кантейин? Деги мага эмне демекчисиз, түшүнбөйм, – деп кыз чыйрыга сүйлөндү да, шарт бурулуп, тырс-тырс басып жөнөп кетти.

Кыз өзүнүн кызыл алмасын чанып кетип баратты.

Исабеков колундагы кымбатын суна кармаган калыбында эсеңгиреп кыздын артынан карап туруп калды. Кызыл алманын тегерегине кыялы менен курган ажайып дүйнөсү заматта бырын-чырын талкаланды.

Исабеков ошентип шылкыя басып үйүнө жөнөдү. Бир маалда кере кулачтап туруп, алманы караңгы түнгө урду. Алма көрүнбөгөн дубалга былч тийди...

Кийин далай эле кыз менен тааныш болду, бирок бир да бирөөнө кызыл алма тартуулагысы келбеди. Кыздар деле кызыл алма каалагандар эмес эле...» [3: 177].

Мисалга алынган көркөм диалогдо автор тарабынан маалыматтык-эстетикалык максат катары атайы колдонулган көркөм сөз каражаты бар. Ал – кызыл алма. Кызыл алма – бул чыгарманын негизинде өзөк концепциясын түзүүгө өбөлгө болгон тилдик каражат, негизги көркөм каражат. Ошондой эле бул «кызыл алма» предметтик түшүнүктөрдү символикалуу, өтмө мааниде, Исабековдун махабатын, бейтааныш кызга болгон сонуркоосун, жактыруусун кыйыр түрдө баяндап турат. Ошентип, кызыл алма кадыресе предметтик түшүнүк катары эмес, көркөм-эстетикалык символ катары, подтексттик негизги идея катары колдонулду. Ушул жагынан караганда, кызыл алма бул

көркөм диалогдо көркөм системаны түзүп турат. Мындай көркөм системаны жана кызыл алманын махабаттын символу экендигин туюндурган идеяны Исабековдун «күтө берди», «шашып-бушуп», «озунуп сыртка чыкты», «тарсылдаган жүрөгүн бастата албай», «таңдайы кургап суусаганын сизди», «күч менен кызды карай кадам шилтеди», «апкаарый үн катты», «араң унчукту», «эсеңгиреп кыздын артынан карап турду», «шылкыя басып үйүнө жөнөдү» деген туюнтмалар аркылуу баяндалган психологиялык ал-абалы, маанайындагы карама-каршы көрүнүш, ой чабытындагы тынымсыз дүрбөлөң аркылуу таанып-билүүгө болот. Бул психологиялык ал-абалда Исабековдун кызга даап сүйлөй албаган чечкинсиздигин, кызды чындап жактырып калган сезимин кылдат баяндаган. Ал алгач үмүттөндү. «Күтө берди» деген туюнтмадан үмүттөнүү мааниси үстөмдүккө ээ. Андан соң, толкунданып аракет кылды. «Шашып-бушуп конспекттерин сумкасына салды да, гезитке оролгон алманы алган бойдон озунуп сыртка чыкты» жана «тарсылдаган жүрөгүн бастата албай» деген туюнтмалар анын катуу толкунданганын билдирип турат. «Кыздын сүйкөйгөн сулуу турпаты көрүндү» деген каражат Исабековдун кызды акмалап карап баратканын кошо билдирет. Бул көрүнүштөн анын сезимге өтө берилип турган психологиялык абалын байкайбыз.

Ушул жагдайга байланыштуу Исабековдун көркөм диалогдун башында «Сизге мүмкүнбү?» деген репликасы анчалык ишенимдүү эмес, апкаарып толкунданган тондо, батына албай бүжүрөп турган абалда айтылды. Ушул өзгөчөлүктү атайы белгилеп көрсөтүү максатында автор «апкаарып үн катты» деп ремаркада өзгөчө белгилеген. «Айтпады» – «үн катты». «Үн катты» деген туюнтмада толкундоо, апкаарып калуу, өзүн-өзү токтото албоо, ээ-жаа бербеген сезимин ооздуктай албай кыйналуу, ошондуктан чечкинсиз абалга туш болуу, ичинен буркан-шаркан түшүү сыяктуу бир нече маанилер бар экендигин байкоого болот. Мындай карама-каршылыктуу психологиялык абал «оңтойсуз тунжуроо баса түшгү» деген автордук ремаркада дагы конкреттештирилип туюндурулду.

Кызга даап сүйлөй албай турган Исабековдун психологиялык ал-абалы анын «Мен сизге... алма апкелдим эле» деген үзүл-кесил, шыр айтылбаган, ишенимсиз сүйлөө менен дагы конкреттештирилип билдирилген. Ошондуктан автор «араң унчукту» деген туюнтманы атайын колдонгон.

Кыздын тыкылдап, жооп айткан репликасына Исабековдун толкунданып жооп бере албай бушайман болгон абалы, анын «Жок... мен бул алманы алыстан таап...» деген толук бүтпөгөн, толук мааниге ээ эмес сүйлөмүнөн дагы даана билинип турат. Бул толук бүтпөгөн сүйлөм Исабековдун ички дүйнөсүндөгү будуң-чаңды, кызга даай албай апкаарыган толкундоону дагы тереңдетип билдирип турат.

Аталган көркөм каражаттар Исабековдун кыз менен болгон үзүл-кесил диалогу автордун каармандардын дүйнөсүнө психологиялык анализ жүргүзүү максатын да көздөйт. Бул жагынан караганда, «Кызыл алма» повестиндеги бул диалог жалпы мазмундук жактан олуттуу. Анда чыныгы махабатка кабылган Исабековдун ички жан дүйнөсүндөгү көрүнүштөр реалдуу турмушук чындыктын масштабында, фонунда реалдуу көркөм баяндалган. Демек, көркөм чыгармада диалог түзүү жана ал диалогго көркөм-эстетикалык маани-мазмун сиңире алуу жазуучунун көркөм чеберчилигине байланыштуу.

Көркөм чыгармадагы диалог дүйнөнү көркөм сүрөттөөнүн абдан маанилүү ыкмаларынын бири болуп саналат. Анткени диалогдор аркылуу каармандын типтүү, жеке өзгөчөлүктөрү мүнөздөлөт, аныкталат жана түшүндүрүлүп берилет. Адабияттын

негизги маселеси адам болгондуктан, адамдардын бүтүндөй табияты, жан дүйнөсү, сүйлөгөн сөздөрү диалогдор аркылуу ар тараптуу сүрөттөлөт. Кичинекей эле көркөм диалогдо тилдик каражаттар менен туюндурулбаган, бирок биздин акыл-сезимибизде чагылдырылган турмушук абдан көп процесстер камтылган болот. Мына ушул өзгөчөлүгү менен көркөм тексттеги диалогдор турмуш-тиричиликтеги кадыресе диалогдордон кескин айырмаланат. Мисалы,

«... Арадан көп өтпөй Садык үйгө кайтып келди. Чынын айтканда, сыртынан байкатпаганы менен ал абдан эле намыстанып, ич күптү болуп жүрдү. Ырас, Осмондор менен ичкилик үстүндө отурганда оозун көптүргөнү бар:

– Атасынын көрү, кетсе кеткени! Жол-жолдо самсып жүрүп, акыры бир жерде ачтан тороёт да! Катын деген азыр толуп жатат, четинен чертмей... Алтын баштуу катындан бака баштуу эр артык...

– Аның го туура, – деп Осмон жооп бере турган. – Бирок ошондо бир колума тийбеди да кап: тигинисин селейте чаап, беркисин чачынан атка сүйрөтөт элем! Алар, болжолумда, Түштүккө кетишти го, пахтага, болбосо, казакта тентип жүргөндүр, тигиге көнүмүш эмеспи башынан... эми бир таң калган жерим; ушул ишти эч ким билбейт, эч ким байкабайт, кандайча болгонун сезбей да калдык... Жанагы бураңдаган канчыктын арамзалыгы, жигин билдирген жок, болбосо го аны!

Мындай сөздөрдү укканда, каным кайнап, муштумдарым түйүлчү. Алым келсе, ушул Осмондун бетине түкүрүп айтар элем: «Баягы чөп чабыкта болгондор эсиңден чыкпай жүргөн экен ээ... Болбосо, анык арамза, анык бузулган зөөкүр сенсиң! – дээр элем». [4: 193].

Биздин оюбузча, көркөм диалог каармандарды көркөм сүрөттөөнүн өтө күчтүү ыкмасы болуп саналат. Анда каармандардын жеке жана типтүү өзгөчөлүктөрү кылдат туюндурулат. Мисалы, Жамийланын кетип калышы Садыкка чоң сокку болуп, ошого карабай Садыктын «сыртынан байкатпаганы менен, ичинен намыстанып, ич күптү болуп жүрүшү» бул көркөм диалогдо маанилик жактан натыйжаны билдирет. Ошол эле учурда мындай натыйжанын себептерин «катын деген азыр толуп жатат, четинен чертмей... алтын баштуу катындан, бака баштуу эр артык...» деген анын сөзүнөн турмушта адилетсиздигин, көп нерсени ойлонуп иликтебеген кыска ойлуулугун, аял сыйлоо маданиятынын жоктугун жана таалим-тарбиясынын кемдигин билдирген жеке өзгөчөлүктөрүн байкайбыз. Автор Садыктын сөзү аркылуу анын типтүү жеке өзгөчөлүктөрүн ачып түшүндүрүп берген. Бул маселе Осмондун айткан сөздөрү менен андан ары деталдаштырылып, ачылып берилген. Мисалы, Осмондун «жанагы булаңдаган канчыктын» деген сөздөрү анын аялзатына болгон мамилеси Садыктыкына окшош экендигин билдирет. Мындан жалпы эле ошол доордогу аялзатына болгон мамиленин өзгөчөлүктөрү кыйытылып тургандыгын байкайбыз. Мындай жагдайда аялдын кызыкчылыктарын эске албаган, коомдук-социалдык типтүү көрүнүштүн көркөм чагылдырылышы катары кароого да болот.

Ошентип, көркөм чыгармадагы диалогдо каармандын бүтүндөй табияты, жан дүйнөсү, кызыкчылыктары, көз караштары анын сүйлөгөн сөздөрү аркылуу ар тараптуу сүрөттөлөт. Ошондуктан Садыктын сөздөрүнөн кесирликти, текеберликти, маданиятсыздыкты, башка бирөөнүн кызыкчылыгын сыйлабагандыкты байкайбыз. Ушул өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу көркөм тексттеги диалогдор турмуш-тиричиликтеги кадыресе диалогдон кескин айырмаланат. Көркөм чыгармадагы диалогдо

себеп-натыйжалык карым-катнашга кыйытма маанилер, шарт-кырдаалдык, турмуштук кыйытма маанилер, өтө кеңири турмуштук көрүнүшгөрдү көз алдыга элестетет. Садыктын сүйлөө ыргагында анын ындыны өчкөн абалы, ичинен толкуп-ташып, ачууга ууланышы, бул абалын сыртынан билгизбөөгө аракет кылган жандалбасы, тээ түпкүрүндө өзүнүн жаңылыштыгын сезбөө, кур дымактык, ичи ооруу сезимдери кашкайып көрүнүп турат. Демек, көркөм тексттеги диалог адамдын жогорку сыяктуу бири-бирине карама-каршылыктуу, көп түрдүү, көп түстүү ал-абалын, ички мүмкүнчүлүктөрүн сүрөттөп берүү өзгөчөлүктөрүнө ээ. Ушундай максаттарды ишке ашыруу үчүн көркөм чыгармадагы диалогдор көркөм-эстетикалык ыкма катары атайын колдонулат. Көркөм чыгармада автор колдонгон тилдик каражаттар болсун, көркөм эстетикалык максатта колдонулган коммуникативдик каражаттар болсун, ар түрдүү багыттагы диалогдор болсун, алар көркөм чыгарманы түзүп турган бөлүк катары бири-бири менен тилдик, коммуникативдик, прагматикалык, логика-семантикалык жактан диалектикалык карым-катнашга болот.

Көркөм диалогдо табигыйлык, коммуникативдик максаттын ачыктыгы, баяндоонун шыр, ыкчам түзүлүшү, ушуга байланыштуу белгисиздик, маалыматтын деталдаштырылышы, көп ойлонуп отурууга убакыттын аздыгы сыяктуу көрүнүшгөр мүнөздүү. Мына ушул белгилер көркөм диалогдордо сүйлөшүүнүн эркин, табигый мүнөзүн, өзгөчөлүктөрүн жаратат. Бул көрүнүш турмушту реалдуу сүрөттөөгө көмөкчү болот. Мисалы,

«... Ителгинин көзүндөй саргыч чекир көзү кадала тиктеп корс этти:

– Отур.

Эдигей столдун бери түбүндө турган табуреткага отурду...

– Андай болсо ишке киришели. Сени Куттыбаевдин эң жакын досу дешет го?

– Андай болсо ажеп эмес...

– Андай болсо ажеп эмес. Макул дейли, түшүнүктүү. – Анан берер суроосуна болор жоопко алдын ала ырахаттанганы айнектей тунарып чекирее түшкөн көзүнөн көрүнүп, күрсүнө айтты: - Ии, жан достум, жазып атырыбыз дечи?

– Эмне жазып атырыбыз? – Эдигей кысына түштү.

– Ошону мен билгим келет.

– Кеп эмне тууралуу экенин түшүнбөдүм.

– Кантип эле? Бя? Ойлонуп көрчү?

– Эмнени сурап атырысыз?

– Куттыбаев эмнени жазып жүрөт?

– Билбейм.

– Кантип билбейсиң? Баары билет, сен эле билбейсиңби?

– Бирдеме жазып жүргөнүн билем. Бирок эмне жазганын мен кайдан билейин. Аны менен ишим эмне? Жазгысы келсе, жаза берсин. Кимдин иши бар?

– Кимдин иши бар дегениң кандай? – деп ителги көз силкинип алды да, октой тешип өтчү чечекейин кадады. – Демек, каалаган киши жаза берсин дечи? Муну сага ошол үйрөттү беле?

– Ал мага эчтеме үйрөткөн эмес. Ителги көз анын жообун кулагынын сыртынан кетирди.» [2: 321]

Мисалга алынган бул көркөм диалог, сыртынан караганда, табигый, шыр, ыкчам түзүлгөн. Бул көрүнүш диалогдун жалпы интонациясынан, ишке ашыш ык-жолунан

байкалып турат. Ошондой эле мисалга алынган диалогдо белгисиздиктен белгилүүгө карай бет алган маалымат туюндуруу жолу да кезигет. Аны «Ии, жан достум, жазып атырыбыз дечи», «Эмне жазып атырыбыз? Эдигей кысыла түшпү» деген диалогдун бөлүгүнөн байкайбыз. Бул жагдай сүйлөшүүнүн кадыресе жайбаракат абалда эмес, күчтүү эмоционалдык чыңалууда болуп жаткандыгын кыйыр туюндурат. Адатта, жөн-жай позитивдүү мааниде сүйлөшүүдө белгисиздик, тунгуюк абал көп кездешпейт. Бул көркөм диалогдогу белгисиздик абалдын кездешүүсүнөн диалогдун мазмундук өзгөчөлүгүн айкын көрсөтүп турат.

Тагыраак айтканда, бул кадыресе сүйлөшүү эмес, бул – сурак диалогу (орус окумуштуусу А. Р. Балаян диалогду бир нече типтерге классификациялаган) [5: 325-331]. Сурак диалогунун психологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча анда тергөөчү суроо репликалары менен диалогдун түзүлүшүн, уланышын аныктап турат. Мисалга алынган бул сурак диалогу ак ниет, мыйзам чегинде аткарылчу сурак эмес экендиги да «Эдигей кысына түшпү» деген паралингвистикалык каражат аркылуу белгилүү болду. Мында «кысына түшүү» деген туюнтмада бир нече кошумча маанилер бар. Маселен, мында «сестенүү», «тынчсыздануу», «сактануу», «ой-санаага батуу», «кыжаалат болуу» сыяктуу бир нече кошумча маанилер кездешет. Эдигейдин мындай психологиялык кырдаалга туш болушу тергөөчүнүн «ителгинин көзүндөй саргыч чекир көзү», «кадала карашы», анын «корс этип», «орой» кайрылышы себепчи болду. Мында «ителги көз» деген туюнтмага өзгөчө маани берилген. «Ителги көз» – бул контекстте эч кимге жакшылык кылбаган кошоматчылыктын, таш боордуктун, карөзгөйлүктүн, мерездиктин, өзүмчүлдүктүн көркөм символу.

Мына ошондуктан мындай кыянатчыл тергөөчүнүн Эдигейге белгисиз нерселерди сурап турушу кооптонууну жаратпай койбойт. «Ителги көз» тергөөчүнүн «Кантип билбейсиң? Баары билет, сен эле билбейсиңби?», - деген суроосу Эдигейге карата ишенбөөчүлүктү, шектенүүнү, өзүнүн Абугалипке карата кыянат максаттарына байланыштуу маалыматтарды издеп, шимшилөөнү да билдирип турат. Тергөөчүнүн бул кыянат максаттары «Демек, каалаган киши жаза берсин дечи?», «Муну сага ошол үйрөттү беле» деген репликасынан дагы айкын болуп турат.

Жогоруда көрүнүп тургандай, мыкты жазылган көркөм диалогдо, сыртынан караганда, сүйлөшүү эркин, табигый жүрүп жаткандай көрүнгөнү менен, анын ички маңызында абдан көп маанилик агындар, мазмундук мааниге ээ болгон бир нече көркөм-эстетикалык каражаттар, кыйыр туюндурулган көркөм символдор туюндурулган болот. Мындай диалогдор, үстүрт караганда, көп ойлонуп отурууга убакыттын аздыгын билдирген сыяктуу шыр, ыкчам түзүлүшкө, эркин айтылышка ээ. Бул жагдай көркөм чыгармадагы диалогдун көп жактуу, көп түрдүү мүнөзүн жаратат. Мындай көркөм диалог адамдын турмуш-тиричиликте оозеки сүйлөшүүсүн калыбына келтирип, көз алдыга элестетүү максатын да көздөйт. Тагыраак айтканда, реалдуу турмуштун өзүндөй оозеки сүйлөп жаткан кырдаалды көз алдыга элестетет. Чыныгы табигый диалогдун аналогун түзөт, уюштурат. Ошол себептерге байланыштуу көркөм чыгармадагы диалогдо кырдаал-шарттын кескин өзгөрүшү, белгисиздик, ыкчамдык, мунун тескерисинче, жайбаракаттык, унчукпоону билдирген, көпкө созулган тынымдын болушу сыяктуу белгилер көп кездешет. Мына ушул белгилер көркөм диалогдун турмушка жакын эркин табигый мүнөзүн жаратат. Бул көрүнүш турмушту реалдуу сүрөттөөгө көмөк көрсөтө алат деп ойлойбуз.

Көркөм чыгармадагы диалог каармандардын сүйлөшүүсүнүн негизги формасы болуп саналат. Көркөм чыгармадагы диалогдордо сүйлөшүп жаткан эки же андан ашык адамдардын катышы, алардын ортосунда белгилүү бир мамиленин болушу, айтуучу угуучуга, угуучу кайра айтуучуга улам алмашылып турушу, ортодо бир теманын талкууланышы, кандайдыр бир кызыкчылыктын, максаттын, белгилүү бир психологиялык өзгөчөлүктөрдүн болушу (психологиялык карама-каршылыктардын же психологиялык окшоштуктардын болушу) жана белгилүү бир кырдаалдардын өкүм сүрүшү мүнөздүү. Коммуникативдик багыттагы изилдөөлөрдө тил, ой жүгүртүү, кырдаал, инсан, адамдын дүйнө таанымы сыяктуу маселелер эриш-аркак, бири-бирине карым-катышта изилдөөгө алынат [6: 33-40; ; 7: 3-12; 8: 129-138; 10: 57; 11: 82-86].

Бул көрүнүштөр көркөм чыгармадагы диалогдун коммуникативдик сырткы түзүлүшүн айгинелеп турат.

Ошондой эле көркөм чыгармадагы диалог өтө татаал коммуникативдик процесстин бир бөлүгү болуп саналат. Анда сүйлөшүп жаткан адамдын шык-жөндөмү, жеке сапаттарына жараша сүйлөшүү ишке ашат. Сүйлөшүп жаткан адамдар өз ара мамилеге, шарт-кырдаалга, сүйлөшүүнүн темасына байланыштуу сүйлөшүүдөгү негизги максатты, көз карашты аңдап түшүнүшөт жана алар диалогдо кыска, так туюндурулат. Көркөм диалогго катышкан каармандардын акыл-эс өзгөчөлүктөрү, кулк-мүнөзү, темпераменти, дүйнө көз карашы, турмуш кызыкчылыктары сыяктуу экстралингвистикалык факторлор көркөм диалогдун мазмунуна ар кандай өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизип турат.

1960-70-жылдары көркөм чыгармадагы диалогдордо каармандардын сүйлөө мүнөздөмөсүн изилдөөгө басым жасалгандыгы байкалат. Маселен, Е. В. Розендин изилдөөлөрүндө каармандардын сүйлөөсү аркылуу алардын социалдык тибин аныктоого болору белгиленген [9]. Мында каармандардын сүйлөөсү аркылуу алардын социалдык абалын, кесиптик, улуттук, аймактык өзгөчөлүктөрүн аныктоого болору иликтөөгө алынган. Каармандардын сүйлөө мүнөзүндөгү жеке көрүнүштөр алардын жалпы сүйлөө адатын чагылдырары адилет белгиленген.

Мисалы:

«... Аңгыча болгон жок, Базарбай өзү келди, алагүү болуп кызып алган, аны ээрчип жан-жөкөрлөрү кошо келди.

– Сен эмне мурдуңду асманга көтөрөсүң? Адам экен деп чакырып атабыз, эмне эле кейкеесиң? Же, эмне, элден артыкмын деп жүрөсүңбү?–Базарбай ай-кою жок эле омууроолоп кирди.

– Айтпадымбы, убактым жок, – дагы да токтоо жооп берди Бостон, сүйлөшкүсү келбегенин атайылап эле көрсөтүп, тарелкадан борцту кашык менен шашпай сузуп ичип кирди; башка учур болсо бир ууртагандан кийин мындай тамакты зордосо да ууртамак эмес.

– Менин сенде жумушум бар, – деди да Базарбай, зөөкүрлөнө Бостондун маңдайына отуруп алды.

– Экөөбүздүн ортобузда эмне иш болмок эле? – деди Бостон.

– Экөөбүз сүйлөшө турган кеп бар, эсеби маселен, башкасын айтпасак да, баягы бөлтүрүктөрдү сөз кылсак болбойбу ыя? – деп Базарбай кабагын бүркөп, башын чайкап койду.

– Алар жөнүндө сүйлөшүп бүтпөдүк беле, аны кайра козгоонун эмне кажаты бар?

– Менимче кажаты бар.

– Менимче кажаты жок. Мага жолтоо болбо. Мен тамагымды ичем да кетем.

– Кайда шашасың, ит? - Базарбай ыргып туруп, жини кайнаганда бузула түшкөн иреңин жакындатып, Бостонго ийилди, - Кайда шашасың, сволуч? Биз али карышкырлар туурасында сүйлөшө элекпиз». [3: 315]

Көркөм чыгармадагы диалог турмуш-тиричиликте эки кишинин кадыресе сүйлөшүүсүн билдирген диалогдон кескин айырмаланат. Анткени анда каармандардын сүйлөгөн сөзү аркылуу, анын жеке мүнөзү, адамдык сапаттары ачып туюндурулат. Мисалы, жогорудагы көркөм диалогдо Базарбайдын «Эмне мурдунду асманга көтөрөсүң?», «Эмне эле кейкеесиң?», «Же эмне элден артыкмын деп жүрөсүңбү?» деген сөздөрү адамды сыйлабастык, ачык карама-каршылык көрсөтүү, адамга жөнү жок асылуу, жай турмушгук кырдаалда жаңжал чыгарууга аракет кылуу, оройлук, ичи тардык жана көралбастык сыяктуу маанилерди туюндуруп турат. Өзгөчө, «мурдунду асманга көтөрөсүң», «кейкеесиң» деген туюнтмалар мында өзгөчө маанилик жүктү көтөрүп, жаңжал, уруш чыгаруунун башаты, башгоочусу катары коммуникативдик кызмат өтөй алды. Бул сөздө «жек көрүү», «ачуулануу», «жөнү жок асылуу», «кекетүү - мокотуу», «опузалоо», «күчкө салуу», «басынтуу», «кемсинтүү» сыяктуу стилистикалык боёкчолор бар. Ошондуктан алар ушул сөздөрдү айтып жаткан каармандын, Базарбайдын, ички жан-дүйнөсү тууралуу кыйыр маалымат берип, анын адамдык портретин, жеке мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн айкындап турат. Бирге жашап, бирге иштеп жаткан Бостон сыяктуу кесиптешине мынтип кемсинтип, келекелеп асылуу анын адамдык нарк-насилинин кем экендигин билдирет. Экинчиден, бул сөздөр Базарбайдын Бостонго карата көралбастык, ичи тардык мамилесин, анын Бостонду жек көрүүсүн, дайыма Бостонго душмандык аракеттерди жасоосун билдирип турат. Бул жагынан караганда, автор Базарбайдын репликасы, анын сүйлөгөн сөзү аркылуу анын ким экендигин ачып түшүндүрүүгө аракет жасаган.

Диалогдун жаралышы жана анын ишке ашышы, диалогдо сүйлөшүп жаткан адамдардын сөздөрүнөн улам кырдаалга жараша жаралары академик Л. В. Щерба тарабынан белгиленгени маалым. Иликтөөгө алынып жаткан көркөм диалогдо репликадагы сөздөр менен ошол сүйлөшүү учурдагы кырдаал карама-каршы. Тагыраак айтканда, бул диалог кадыресе тамактануу учурундагы жай турмушгук кырдаалда болуп жатат. Экинчиден, бул жай кырдаалдын өзгөрүлүп кетүүсүнө мүмкүнчүлүк бербеген жагдайлар да байкалат. Аны Базарбайдын уруш чыгарууга аракет жасап, омууроолоп асылуусуна карата Бостондун токтоо, жай гана жоопторунан, реакцияларынан байкаса болот. Бул көрүнүш «дагы да токтоо жооп берди», «борщту сузуп ичип кирди» деген экстралингвистикалык каражаттар аркылуу билдирилди. Бостондун токтоолугу, жай, шашпаган кыймыл-аракети жай-баракат турмушгук-кырдаалдын өзгөрүп кетүүсүнө тоскоолдук кылып тургандыгын билдирет. Кырдаалдын кескин өзгөрүп кетүүсүнө жол бербөө Бостон үчүн дагы оңойго турбагандыгы «башка учур болсо, бир ууртагандан кийин мындай тамакты зордосо да ууртамак эмес» деген туюнтмадан белгилүү болуп турат.

Демек, бул көркөм диалогдо бир тарап (Базарбай) жаңжал чыгарууга аракет көрүп жатат, экинчи тарап (Бостон) андай жаңжал чыгарууга жол бербөө амалын жасап жатат. Бул жагынан караганда, диалогдо катышып жаткан коммуниканттар эки түрдүү коммуникативдик максатты ишке ашырып жатышат. Мына ошондуктан сүйлөшүүнүн турмушгук жай кырдаалы кескин өзгөрүүгө учураган жок. Эгерде экинчи тарап (Бостон)

да жанжал чыгарууну кошгосо, анда сүйлөшүүнүн бул кырдаалы кескин өзгөрүүгө учурамак.

Каармандардын ортосундагы конфликт «ай-кою жок эле омууроолоп кирди», «зөөкүрлөнө Бостондун маңдайына отуруп алды», «кабагын бүркөп башын чайкап койду» деген терс маанини терс мамилени билдирген Базарбайга тиешелүү паралингвистикалык каржаттар аркылуу эмоционалдуу туюндурулган. Ошондой эле бул конфликттин терең мүнөзү каармандардын ортосунда айтылган сөздөр антонимдик мааниде колдонулган «Менимче, кажаты бар», «Менимче, кажаты жок» деген сүйлөмдөрдөн да кыйыр белгилүү болуп турат. Мында эки түрдүү көз караштагы, эки түрдүү мүнөздөгү адамдардын ортосундагы кагылышуу болуп жаткандыгы көркөм маалымат катары туюндурулуп турат. Ошондуктан бул көркөм диалог эки каармандын жөн салды эле сүйлөшүүсү эмес, бул диалог эки башка типтеги мүнөздөрдүн, көз караштардын кагылышуусу, бир-бирине бардык жагынан төп келбеген эки түрдүү адамдын иш-аракетин чагылдырып тургандыгы менен аталган көркөм диалог айырмаланат. Мында эки каармандын көркөм образы алардын сүйлөгөн сөзү, бири-бирине болгон мамилеси аркылуу туюндурулуп жатат. Ал эми Базарбайдын адамга карата «ит» деген сөздү колдонушу, «Биз али карышкырлар тууралуу сүйлөшө элекпиз» деген өзүнүн оюн башка бирөөгө таңуулашы, анын ыпылас жан дүйнөсүн, билимсиз жана маданиятсыздыгын билдирип турган негизги белгилерден болуп саналат.

Ошентип, жогоруда көрүнүп тургандай, көркөм чыгармадагы диалогдордо сүйлөшүп жаткан адамдардын адамдык жеке сапаттары, турмуштук ар кандай көз караштары, каармандардын акыл-эс, кулк-мүнөз өзгөчөлүктөрү экстралингвистикалык факторлордун кошгоосунда көркөм туюндурулат жана бул көрүнүштөр көркөм диалогдун мазмунуна ар кандай өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизип турат.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Жамийла. -Ф., 1988.
2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы. -Б., 2017.
3. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. -Б., 2018.
4. Айтматов Ч. Биринчи мугалим. -Ф., 1978.
5. Балаян А. Р. К проблеме функционально-лингвистического изучения диалога. // Изв. АН СССР. Отд. лит. и языка. -М., 1971.
6. Бурдина З. Г Слово и речевая коммуникация. -Горький: Горьковский госпединстиут, 1988.
7. Девкин В. Д. Прагматика слова. Сборн. научн. трудов. -М., 1985.
8. Комиссаров В. Н. Коммуникация функция языка и осмысленность слова. -М., 1985.
9. Розен Е. В. Языковые средства создания речевых характеристик литературных персонажей: автореф. дисс. канд. фил. наук. -М., 1960.
10. Сулименко Н. Е. Семантические основы текстового слова. -Л., 1988.
11. Томахин Г. Д. Прагматический аспект лексического фона слова. // Фил. науки. -Вып.5. -М., 1988.